

ERIK JAN ZÜRCHER • Milli Mücadelede İttihatçılık

The Unionist Factor
The Role of the Committee of Union and Progress
in the Turkish National Movement (1905-1926)
© 1984 E.J. Brill

İletişim Yayınları 893 • Araştırma-İnceleme Dizisi 143
ISBN-13: 978-975-05-0128-9
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)
1-9. BASKI 2003-2016, İstanbul
10. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Eski Maarif Nazırı Şükrü Bey
İstiklâl Mahkemesi'ne götürülürken
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Elçin Gen
DİZİN M. Cemalettin Yılmaz
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749
Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ERIK JAN ZÜRCHER

Millî Mücadelede İttihatçılık

The Unionist Factor

*The Role of the Committee of Union and Progress
in the Turkish National Movement (1905-1926)*

ÇEVİREN *Nüzhet Salihoglu*

ERİK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanıdır ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. 2008'den itibaren Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün direktörlüğünü yürütmektedir. Prof. Zürcher'in şu kitapları bulunmaktadır: *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, E. J. Brill, 1984 (Milli Mücadelede İttihatçılık, Türkçedeki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003); *The Progressive Party 1924-1925*, E. J. Brill, 1991 (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçedeki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003); *Turkey, A Modern History*, I. B. Tauris, 1993 (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995); Mete Tunçay ile birlikte derlediği *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire (1876-1923)*, E. J. Brill, 1993 (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik [1876-1923]*, İletişim Yayınları, 1995); *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, I. B. Tauris, 1999 (derleme, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik 1775-1925*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003); Donald Quataert ile birlikte derlediği *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, I. B. Tauris, 1995 (*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, 1998); Willem van Schendel ile birlikte derlediği *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, I. B. Tauris, 2001 (*Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, İletişim Yayınları, 2004); Touraj Atabaki ile birlikte yazdığı *Men of Order: Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran, 1918-1942*, I. B. Tauris, 2004 (*Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme - Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), (Ed.) *Fighting for a Living. A Comparative History of Military Labour 1500-2000*, Amsterdam University Press, 2013 [(Der.) *Askerlik "İşi", Askerî İşgücünün Karşılaştırmalı Tarihi (1500-2000)*, İletişim Yayınları, 2017]

Anneme ve babama

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	9
ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	
GENÇ OSMANLILAR VE JÖN TÜRKLER	15
BİRİNCİ BÖLÜM	
1908 DEVRİMİNİN HAZIRLANMASI	41
İKİNCİ BÖLÜM	
MUSTAFA KEMAL'İN İTC İÇİNDEKİ YERİ	77
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İTTİHATÇILARIN ULUSAL DİRENİŞ HAREKETİNE KATKILARI	109
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
MUSTAFA KEMAL HAREKETİN BAŞINA GETİRİLİYOR	161
BEŞİNCİ BÖLÜM	
İTTİHATÇILARIN KONTROLÜ YENİDEN ELE GEÇİRME GİRİŞİMLERİ	179
ALTINCI BÖLÜM	
HESAPLAŞMA: 1926 TEMİZLİKLERİ	213
SONUÇ	249
KAYNAKÇA VE KISALTMALAR	257
DİZİN	283

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitabın Türkçe baskısı pek çok düzeltme ve eklemeyi içeriyor. Bunlardan bazıları benim devam eden araştırmalarımın sonucudur, bazıları İngilizce ve Türkçe metinlerin hazırlanması arasındaki üç yıllık zamanda değişen koşullar nedeniyle yapılmıştır. Ama çoğu, meslektaşlarım Dr. Sina Akşin, Dr. Roderic H. Davison, Dr. Michael Finefrock, Dr. Philip Stoddard ve *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* adlı önemli yapıtının hepsinden İngilizce baskıda teknik nedenlerle yararlanamadığım Dr. Mete Tunçay'ın uyarılarıyla yapılmıştır. Hepsine teşekkür ederim. Bu çevirinin gerçekleşmesini sağlayan Dr. M. Şükrü Hanioğlu'na da teşekkür borçluyum.

ERIK JAN ZÜRCHER
İstanbul, Mart 1987

ÖNSÖZ

İzmir suikasti ve 1926 davaları üzerine bir bitirme tezi hazırlarken, ilk defa, Mustafa Kemal'in Milliyetçi hareketi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkilerin sorunsal niteliğinin farkına vardım.

1926 davaları, Mustafa Kemal'in otoritesine şu ya da bu zamanda meydan okumuş, Milliyetçi hareket içindeki bütün rakip grupların tasfiyesini amaçlıyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için yapılan suçlama şuydu:

1918'de iktidarı kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, Kurtuluş Savaşı sırasında açıkça kendi adlarını kullanarak, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ise 'paravan' siyasal örgütler (İkinci Grup, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) aracılığıyla iktidarı yeniden ele geçirmeye uğraştılar. Bu çabaları boşa çıkınca, cumhurbaşkanının canına kastederek hedeflerine ulaşmaya çalıştılar.

Cumhuriyetin lider kadrosunun, cemiyetin liderlerine karşı böyle bir kampanyaya girişmeyi gerekli görmesi ilgimi çekti. Ne de olsa, İTC, 1918'de feshedildiği zaman tüm resmî gücünü yitirmişti. Sekiz yıl sonra bile onları böylesine tehlikeli yapan neydi?

Üzerinde çalışılacak bir varsayım olarak şunu ele aldım: Ulusal hareket ve Kemalist devlet bütünüyle İttihatçı örgüt ve girişimlerin üzerine kurulduğu için, eski İttihatçılar tehlikeliydi. Bu, temizlenen grupları, iktidardaki Kemalist grubun (bu grubun eski İttihatçılardan oluştuğunu kabul ettim) aynı iktidar tabanına yönelik potansiyel rakipleri haline getiriyordu. Elinizdeki çalışma, bu varsayımın doğru olduğunu göstermeye yönelik bir girişimdir.

Kitap üç ayrı (ama birbiriyle ilişkili) kesimden oluşmaktadır. Tarihsel arka planı anlatan bir girişten sonra, Birinci ve İkinci Bölümler Mustafa Kemal'in İTC'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İTC içinde oynadığı rolü ele almaktadır. Üçüncü ve Dördüncü Bölümler, kitabın ana temasıyla, yani 1918-1919'da ulusal direniş hareketinin başlatılmasında ve Mustafa Kemal'in hareketin lideri olmasında İTC'nin rolünün ne olduğu sorusuyla ilgilidir. Nihayet Beşinci ve Altıncı Bölümler, Mustafa Kemal'in 1919-1923'te İttihatçıların hareketin kontrolünü yeniden ele geçirme girişimlerine nasıl karşı koyduğunu ve 1925-1926'da rakiplerini tasfiye edişini ele almaktadır. Aynı zamanda, bunların Türk tarih yazımında ve biyografilerinde nasıl anlatıldığını incelemeye çalıştım. Bu, kısmen, kullandığım kaynakların (Mustafa Kemal'in versiyonuna dayanan Türk tarihçileri ve Mustafa Kemal'in çağdaşlarının -kimi zaman söz konusu versiyonla uyuşmayan- anıları ve otobiyografileri) türünün bir sonucudur. Sonunda bu, tarih üzerine olduğu kadar, tarih yazımı üzerine de bir çalışma oldu.

Bu çalışmanın tamamlanmasını şu ya da bu biçimde borçlu olduğum pek çok kişi var. Snouck Hurgronje'nin Rapenburg'daki eski evinin üst katındaki odada kitaplar arasında geçirdiğim öğleden sonraların güzel anılarını hiç unutmayacağım. Massachusetts Üniversitesi'nden Profesör Feroz Ahmad'a ve Kudüs İbranî Üniversitesi'nden Profesör

Jacob Landau'ya yardım ve teşvikleri için teşekkür ederim. Onlara karşı duyduğum minnettarlığı belirtmek için, E. G. Browne'ın 1893'te *A Year Amongst the Persians* adlı kitabının önsözünde yazdıklarını buraya aktarmaktan daha iyi bir yol düşünemiyorum:

Oryantalizmin çekici yanlarından biri de, seçkin bilim adamlarının yeni başlayanlara gösterdikleri nezaket ve yakınlıktır (s. 10).

Birçok kurumun personeli çalışmam sırasında bana yardımcı oldu: Lahey Uluslararası Adalet Divanı Kütüphanesi; Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi; Nederlands Historisch en Archeologisch Instituut ve İstanbul'daki Belediye Kütüphanesi çalışanları. Elif Kitabevi, ihtiyaç duyduğum -zaman zaman da güç bulunan- hemen hemen bütün kaynakları bana sağladı.

Ayrıca, manüskriyi daktiloya çeken Mirjam Bros'a, bana bu kitabı yazma imkânı veren Nijmegen Katolik Üniversitesi Instituut voor Talen en Culturen van het Midden Oosten öğrenci ve çalışanlarına ve özellikle, hiç bitmeyen yardım ve konukseverlikleri için Kees ve Yvona Versteegh'e çok teşekkür borçluyum.

Sen olmasaydın, Moniek, bu kitap hiç yazılamayacaktı.

Nijmegen, Nisan 1983

GİRİŞ

GENÇ OSMANLILAR VE JÖN TÜRKLER

Osmanlı devlet adamları, 19. yüzyılın başından itibaren, Avrupa devletlerinin artan üstünlüğünü giderek daha iyi kavramışlar ve buna Batılılaşma siyasetiyle karşı koymaya çalışmışlardır.¹

Bu siyasete Osmanlıların eski gücünü yeniden kazanmasına yönelik iki hedef kaynaklık etmiştir. Batılı yöntem ve kurumları alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresini verimli hale getirme isteği ve Avrupa çizgisinde ıslahatlar gerçekleştirerek Avrupa devletlerini memnun etme ve böylece onların imparatorluk üzerindeki sürekli baskılarını azaltma isteği.

Bu ikinci hedef nedeniyle ve belli başlı ıslahatların zamanlamasının büyük ölçüde diplomatik kaygılarla yapılmış olması yüzünden, o zamanki gözlemciler, ıslahatları yalnızca, diplomatik destek vermek için ıslahat yapılmasını şart koşan Batılı devlet temsilcilerini memnun etmek uğruna yapılmış

1 Osmanlı ıslahat hareketinin ilk evresi için bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New. Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*. Cambridge, Mass., 1971.

oportünist hareketler olarak görüp küçümsemişlerdir.²

Islahat siyasetinin en yoğun ve en tutarlı uygulaması 1839-1871 yılları arasında görülmüştür. 1839'dan 1861'e kadar Abdülmecit'in,³ daha sonra da 1861'den 1876'ya kadar tahtta kalmış olan Abdülaziz'in⁴ padişah olduğu bu dönemde, idarî bürokrasiyi, önce Mustafa Reşit Paşa (1799-1857),⁵ onun ardından da öğrencileri Âli Paşa (1815-1871)⁶ ile Fuat Paşa (1815-1868)⁷ yönlendirmiştir. Tanzimat (ilk

2 Davison, s. 406.

3 Sultan Abdülmecit (1823-1861). Otuz birinci Osmanlı padişahı. 1839'dan 1861'e kadar tahtta kaldı. II. Mahmut'un oğludur. Jean Deny, "Abd al-Madjid (Abdülmecit)", *EI²*, cilt 1 (1960), s. 74-75. A. H. Ongunsu, "Abdülmecit", *IA*, cilt 1 (1950), s. 92-94.

4 Sultan Abdülaziz (1830-1876). Otuz ikinci Osmanlı padişahı. 1861'de tahta çıktı. 1876'da tahttan indirildi. II. Mahmut'un oğludur. İlk Abdülmecit'in siyasetlerini sürdürdü, onun ıslahatlarını sağlamlaştırdı. Batı Avrupa'yı ziyaret eden ilk Osmanlı padişahıdır (1867). 1871'den sonra muhafazakâr grubu destekledi ve Rus desteğine dayandı. Tahttan indirildikten sonra intihar etmiştir. Karl Süßheim, "Abd al-Aziz (Abdülaziz), b. Mahmud", *EI*, cilt 1 (1913), s. 38. Enver Siya Kartal, "Abd al-Aziz", *EI²*, cilt 1 (1960), s. 56-57. A. H. Ongunsu, "Abdülaziz", *IA*, cilt 1 (1950), s. 57-60.

5 Mustafa Reşit Paşa (1799-1857). İstanbul'da doğdu. Bir devlet memurunun oğludur. Eniştesi Seyid Ali Paşa'nın mühürdarı olarak göreve başladı. Paris ve Londra büyükelçisi tayin edildi. 1836'da Hariciye Nazırı oldu. Bâbîâli'deki İngiliz yanlısı grubun başındaydı. Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasına ön ayak oldu. 1845'ten sonra altı kez sadrâzamlığa getirildi. Ercüment Kuran, "Reşit Paşa," *IA*, cilt 9 (1971), s. 701-705.

6 Mehmet Emin Âli Paşa (1815-1871). 15 yaşında Bâbîâli'de çalışmaya başladı. 1835 yılında, Viyana büyükelçiliğine kâtip tayin edildi. Reşit Paşa'nın himayesine girdi. Divanda resmî tercümanlık yaptı. Reşit Paşa'nın büyükelçiliği döneminde, Londra elçiliğinde kâtip oldu. 1841'de Londra büyükelçisi oldu. 1846'dan sonra yedi kez hariciye nazırı oldu. 1852'den sonra beş kez sadrâzamlığa getirildi. Harold Bowen, "Ali Pasha Muhammad Amin", *EI²*, cilt 1 (1960), s. 396-398. A. H. Ongusu, "Ali Paşa," *IA*, cilt 1 (1950), s. 335-340.

7 Keçecizâde Mehmet Fuat Paşa (1818-1868). Şair Keçecizâde İzzet Molla'nın oğlu. İstanbul'da doğdu. Tıp öğrenimi gördü, Fransızca öğrendi. 1837'de Bâbîâli Tercüme Odası'na girdi. Reşit Paşa'nın himayesi altına alındı. 1838'de baştercüman oldu. Londra elçiliğinde birinci kâtiplik görevini yaptı. Madrid'e büyükelçi atandı. 1845'te divana tercüman oldu. 1851'den sonra beş kez hariciye nazırlığı yaptı. 1861'de ve 1863'te olmak üzere iki kez sadrâzam oldu. M. Smith, "Fu'ad Pasha, Kecedji-Zade Mehmed", *EI²*, cilt 2 (1965), s. 934-936.

ıslahatçıların kullandığı Tanzimat-ı Hayriyye teriminin kısaltılmışı) adı en çok bu dönem için kullanılır.⁸ Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin güç duruma düştüğü bir sırada, 3 Kasım 1839'da okundu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Nizip Savaşı'nda yeni kurulan Batı tarzı Osmanlı ordusunu kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kaynağı, idare, vergilendirme, ekonomi ve eğitim alanlarında köklü ıslahatlar yapmış olmasıydı, bu sayede modern ve güçlü bir ordu da kurmuştu.⁹ Reşit Paşa Osmanlı hükümetini, Mısırlıları durdurmanın tek yolunun bir ıslahat programının uygulanmasında yattığına ikna etti. Böylece Mısırlıların sağladığı verimlilik düzeyine ulaşılacak, hem de Mehmet Ali Paşa'nın taleplerine karşı Osmanlı Devleti'ne İngilizlerin desteği sağlanacaktı. Böylece Hatt-ı Şerif ya da Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak bilinen ünlü ferman okundu.

Osmanlı Devleti, bu fermanda, bundan böyle tebaasının can, mal ve namus güvenliğinin teminat altında olacağını ve Müslümanlar ile gayri Müslimlere eşit haklar sağlayacağını - bu, Hristiyan Avrupa için özellikle önemliydi- ilan ediyordu.

Tanzimat Fermanı'nda formüle edilen programın hayata geçirilmesine dayanan 1839 sonrasındaki ıslahatlar gerçekten tutarlı bir bütün oluşturmazlar, ama, söz konusu reformların hepsi devlet mekanizmasının merkezileştirilmesine ve daha yüksek verimlilikte çalışmasına yöneliktir. II. Mahmut (1784-1839) zamanında başlamış olan iktidarın merkezileştirilmesi (II. Mahmut 1826'da "devlet içinde en

Orhan Fuat Köprülü, "Fuat Paşa," *İA*, cilt 4 (1948), s. 934-681.

8 Tanzimat döneminin tarihi için bkz. Karal, *Osmanlı*, cilt 5 (*Nizam-i Cedit ve Tanzimat Devirleri. 1789-1856*). "Tanzimat", *İA*, cilt 11, s. 709-765. 1856 ıslahat Fermanı'ndan sonraki dönem için: Davison. *Dönemin Batılılaşma ve laikleşme tarihi* konusunda bkz. Berkes, *Secularism*, s. 57-60.

9 Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatları için bkz. P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1556-1922*. Ithaca, 1966, s. 176-192.

güçlü devlet” olan Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmıştır); iltizam usulünün kaldırılışı, yerine doğrudan vergilendirmenin konması, vilayetlerdeki feodal ailelerin gücünü kıran idarî ıslahat ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ulaşım ve haberleşme hizmetlerinin geliştirilmesi yoluyla daha da ileriye götürüldü. Ulemanın bağımsız konumu, en önemli gelir kaynaklarını oluşturan vakıfların devlet kontrolü altına alınmasıyla zayıflatıldı.

İktidar böylece sarayın ve gittikçe artan ölçüde Bâbı-âli’nin elinde yoğunlaştı. Gücü artan bu iktidarı kullanabilmek için bürokrasinin ve ordunun genişletilip modernleştirilmesi gerekiyordu. Bu, yeni kurumların kadrolarının yaratılması gerektiği anlamına geliyordu. Bu nedenle Batı modellerine göre kurulan yeni okullar açıldı.¹⁰

Avrupa’nın güvenini kazanmak ve ticareti geliştirmek amacıyla yeni bir ticaret kanunu getirildi.

Batı modellerine dayanan bütün bu ıslahatlar, esas olarak bir Ortaçağ sistemi olan şeriatın sağlayamayacağı yeni bir hukuk sistemini gerekli kılıyordu. Bundan dolayı, Tanzimat dönemi devlet adamları şeriatın dışında ve şeriata paralel kanunlar (ve mahkemeler) getirdiler. Bu bütünüyle yeni bir olgu değildi, çünkü Osmanlı sultanları her zaman fermanlarla kanun koymuşlardı. Ama böylece, ilk defa, kamu hayatının belirli alanları resmen şeriatın ve ulemanın yetki alanı dışında bırakılmış ve devletin laikleştirilmesi yolundaki ilk adımlar atılmış oluyordu.

Tanzimat ıslahatları, çoğu zaman etkisiz kalmalarına ve açıklanan amaçlarına varmadan çok önce durmalarına rağmen, yine de yaratılan değişim süreci, Osmanlı Devleti’nin idare, yargı ve eğitim sistemlerinin kalıcı bir şekilde dönüştürmüştür.

10 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin gelişimi konusunda bkz. Findley, *passim*. Yeni okullar konusunda bkz. Ergin, cilt 2.

Ne var ki, bu değişikliklerin hepsi gelişme olarak değerlendirilemez; hiç kuşkusuz devletin idarî mekanizması ve rimlilik kazanmıştır, ama Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve âyan ile ulemanın etkinliğinin azaltılması, Osmanlı Devleti'ni, hiçbir zaman olmadığı ölçüde, otoriter ve monolitik hale getirdi.¹¹ Bu yeni yapıda, otorite, sarayın ve giderek artan ölçüde Bâbüali bürokrasinin eline geçti. 1839 ile 1871 yılları arasında, Bâbüali iktidar merkezi olarak sarayı gölgede bıraktı.

Genişleyen bürokrasinin önde gelen mensupları, eğitimlerini ya Avrupa'daki 1834'te yeniden açılan daimî Osmanlı elçiliklerinde, ya da Tercüme Odası'nda tamamlamışlardı. Tercüme Odası, İstanbullu Rumların (ki bunlar geleneksel olarak divanın baş tercümanı mevkiinde bulunurlardı) 1821'deki Yunan isyanı üzerine görevlerinden alınmasıyla doğan boşluğu kapatmak amacıyla 1833'te kurulmuştu. Tanzimat bürokrasisinin ileri gelen üyelerinin hem Tercüme Odası'nda hem de Avrupa'daki elçiliklerde çalıştıkları görülüyor.¹² Her iki durumda da, güçlerinin temelini oluşturan başlıca özellikleri, Avrupa ve bir Avrupa dili (çoğunlukla Fransızca) üstüne belirli bir bilgi sahibi olmaları idi.

Yeni idarecilerin düşüncelerinin dışarıya yönelik ve modern olması dolayısıyla, bu yeni kuşağın pek de iyi bir ünü yoktu. Kendilerinden öncekileri yönlendirmiş olan geleneksel değerleri yitirmişlerdi ve imparatorluk içine sokmaya çalıştıkları Batı kültürünü de çok yüzeysel olarak tanıyorlardı. Bu, onların yüzeysel ve geldi geçti modalara kapılan kişiler olmasına yol açtı. Üstelik Osmanlı tarihinde görülmemiş bir şekilde kitlelerden kopuktular.

Tanzimat'a karşı direniş büyüktü. Muhafazakâr Müslü-

11 Lewis, *Emergence*, s. 122-125.

12 Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 196-197, s. 229-230. Findley, s. 135, 211.

man kamuoyu, ıslahatları esas olarak Batı taklidi oldukları ve kısmen Avrupa'nın diplomatik baskıları sonucu getirildikleri için reddediyordu. Bu, Osmanlı Devleti'nin, Tanzimat Fermanı'nın vaatlerini teyit edip genişleten 1856 İslahat Fermanı'nı çıkararak Avrupa'ya uyum sağlamaya çalıştığı, Kırım Savaşı sonrası dönem için özellikle doğrudur.

Hıristiyan azınlıklar da ıslahatları bütünüyle desteklemiyordu. Çünkü, Müslümanlarla yasa önünde eşitlik, kendi dinsel liderleri yönetiminde sürdürdükleri otonom konumlarını ve askerlikten muaf tutulmalarını tehdit ediyordu, bunlar artık birer ayrıcalık olarak görülüyordu.

Tanzimat'a karşı, daha etkili ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sonraki gelişmeler açısından daha önemli olan muhalefet, bürokrasinin içinden doğan muhalefetti. Bu, sonunda 'Genç Osmanlılar' hareketi diye tanınan harekete dönüşecekti.¹³

Batı teknikleriyle eğitilmiş devlet memurlarının eninde sonunda Avrupa kültürü ve bu teknikleri yaratan fikirler hakkında daha çok bilgi sahibi olma imkânından yararlanmaları elbette kaçınılmazdı. Gerçekten olan da budur. İkinci kuşak Tanzimat ıslahatçılarından bazıları, 1850'li ve 1860'lı yıllarda, zamanlarının Avrupa düşünce akımlarının, yani milliyetçilik ile liberalizmin etkisi altına girdiler.

En önemlileri arasında İbrahim Şinasi (1826-1871),¹⁴ Zi-

13 Genç Osmanlı hareketi ve onların fikirleri için bakınız Mardin, *Genesis*. Bu kitapta konu üzerine geniş bir kaynakça da vardır. Ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı*, cilt 7 (*Islahat Fermanı Devri*).

14 İbrahim Şinasi (1826-1871). İstanbul'da doğdu. Bir topçu yüzbaşının oğludur. Tophane kalemine girdi. Reşit Paşa onu yüksek öğrenim görmesi için Fransa'ya gönderdi. 1853'te İstanbul'a dönüşünden sonra Reşit Paşa tarafından Maarif Meclisi üyeliğine tayin edildi. Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan alınışından sonra görevine son veren Âli Paşa'nın düşmanıdır. 1860'ta *Tercüman-ı Ahval* gazetesini çıkardı. 1862'de ikinci gazetesi *Tasvir-i Efkâr* yayınlandı. Ayrıca oyun ve şiirler yazdı. Jean Deny, "Şinasi", *EI*, cilt 4 (1934), s. 399-401. Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *İA*, cilt 11, (1970), s. 545-560.

ya Paşa (1825-1880),¹⁵ Namık Kemal (1840-1888)¹⁶ ve Ali Suavi'yi (1838-1878)¹⁷ sayabileceğimiz bu kişiler, liberal fikirlerden etkilenerek, Tanzimat siyasetlerinin yüzeyselliğinin yanı sıra otoriter karakterini de eleştirmeye başladılar. Daha demokratik yönetim biçimleri, bir anayasa hazırlanması ve bir parlamento kurulması için mücadele ettiler. Muhalefetlerinde kişisel kıskançlık ögesi de vardı, çünkü Âli ve Fuat Paşalar -tıpkı onlar gibi- Reşit Paşa'nın öğrencileriydi ve onların gözünde iktidarı gasp etmişlerdi.

İlk bakışta, Batılı demokratik kurumların benimsenmesine yönelik savları muhafazakâr gözüküyordu. İslâm devletinin kökeninde demokratik, meşrutî bir kurum olduğunu, daha sonra gelen idarecilerin -ve özellikle Tanzimat dönemi devlet adamları Âli ve Fuat Paşaların- siyasetlerinin bunu değiştirdiğini iddia ediyorlardı. Bu akıl yürütme, kısmen, dinlerine

15 Abdülhamit Ziya Paşa (1825-1880). İstanbul'da doğdu. Bir gümrük kâtibinin oğludur. 17 yaşında Sadaret Mektubî kalemine girdi. Reşit Paşa tarafından 1855'te mabeyn üçüncü kâtipliğine getirildi. Âli Paşa tarafından mabeynden çıkarıldı. 1867'de Fransa'ya kaçışına kadar mutasarrıflık yaptı. Fransa'da Namık Kemal'le birlikte muhalefet gazeteleri çıkardı. 1872'de yurda dönüşünden sonra Şura-yı Devlet üyeliğine tayin edildi. 1876'da yeni padişah V. Murat'ın mabeyn başkâtibi oldu. Ama V. Murat 24 saat sonra tahttan indirildi. Mardin, *Genesis*, s. 337-359.

16 Namık Kemal (1840-1888). Tekirdağ'da doğdu. Babası müneccimbaşı Asım Bey'dir. Ailesinde birçok yüksek memur bulunuyordu. Şinasi'yle tanıştı ve onun gazetesinde yazmaya başladı. Tercüme Odası'na tayin edildi. 1867'de Avrupa'ya kaçtı. Orada *Hürriyet* gazetesini çıkardı. 1870'te yurda dönüşünden sonra *İbret* gazetesini çıkardı. 1873'te Kıbrıs'a sürgün edildi. 1876'da Ziya Paşa ile birlikte anayasanın hazırlanması çalışmalarına katılmak üzere çağrıldı. Ama kısa bir süre sonra Abdülhamit onu gene sürgün etti: Bu kez Midilli'ye. Hayatının son yıllarında Midilli, Rodos ve son olarak Sakız mutasarrıflığı yaptı. F. A. Tansel, "Kemal, Mehmed Namık", *EL*², cilt 4 (1978), s. 875-879, "Namık Kemâl", *İA*, cilt 9 (1971), s. 54-72.

17 Ali Suavi (1838-1878). İstanbul'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Çok az eğitim görmüş olmasına rağmen, Rüştîye muallimliğine tayin edildi. 1866'da bu görevinden alındı. *Muhbir* gazetesinde yazı yazmak üzere İstanbul'a geldi. Yazılarının eleştirel yanının ağır basması yüzünden Kastamonu'ya sürgün edildi. Ama 1869'da Fransa'ya kaçtı. Anon, "Ali Süavi", *TA*, cilt 2 (1948), s. 96.

bağlılıktan (bütün Genç Osmanlılar dindardı) ve Batı uygarlığının gerçekte İslâm'dan türemiş olduğunu (ya da Batı uygarlığının en seçkin öğelerinin İslâm'da zaten mevcut olduğunu) göstererek, İslâm'ı Batılıların eleştirilerine karşı savunmak istemelerinden kaynaklanıyordu. Kısım de, bu devrimci fikirlerin İslâmiyet'le esas olarak bağdaşabileceğini göstererek Müslüman bir toplumda daha kolay kabul edilebileceği yönünde taktik bir düşünüşten kaynaklanıyordu.

19. yüzyıl liberalizminin 7. yüzyılın İslâm diniyle böylece uzlaştırılması hiç kuşkusuz İslâm kavramlarının ortodoksluktan çok uzak bir biçimde yeniden yorumlanmasını gerektiriyordu.¹⁸ Ama Genç Osmanlı yazarların izlediği bu akıl yürütme bütün İslâm dünyasındaki 19. ve 20. yüzyıl entelektüelleri tarafından benimsendi.¹⁹

Genç Osmanlıların görüşlerini yaymak için kullandıkları araç Osmanlı İmparatorluğu'nda görece yeniydi ve tam anlamıyla gelişmişti: Gazetecilik.

Osmanlı liberalleri eleştirilerini önce İstanbul'da duyurmaya çalıştılar, bu da hükümet ile sık sık çatışmalarına yol açtı. Sonunda Şinasi 1865 yılında ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Aynı yıl başka liberaller ilk defa İstanbul'da gizli bir örgüt kurmak için bir araya geldiler. İki şehzadenin, Murat (1840-1904)²⁰ ile Abdülhamit'in (1844-1918)²¹ bu

18 Örneğin Namık Kemal'in, şeriatı Fransız filozoflarının doğal hukukuyla eşit tutması gibi (Mardin, *Genesis*, s. 291-293).

19 Bazı son derece yeni örnekler: Manzooruddin Ahmad, "Key political concepts in the Qur'an". *IS* 10 (1971), s. 77-102. M. Tworuschka, *Die Rolle des Islams in den arabischen Staatsverfassungen*. Waldorf, 1976.

20 V. Murat (1840-1904). Otuz üçüncü Osmanlı padişahı. 1876'da 93 gün tahtta kalmıştır. Abdülmecit'in büyük oğludur. J. H. Kramers, "Murad V", *EI*, cilt 3 (1936), s. 790-791. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Murad V", *IA*, cilt 8 (1971), s. 647-651.

21 II. Abdülhamit (1842-1918) Otuz dördüncü Osmanlı padişahı. 1876'dan 1909'a kadar tahtta kaldı. V. Murat'ın kardeşidir. Jean Deny, "Abd al-Hamid II (Ghazi) (Abdülhamid)". *EI*², cilt 1 (1960), s. 63-65. A. H. Ongunsu, "Abdülhamid II," *IA*, cilt 1(1950). S. 76-80.

örgütün üyeleri oldukları söylentileri vardı. 1866'da bir başka prens, Mustafa Fâzıl Paşa (1829-1875) da muhalefet saflarına katıldı. Mustafa Fâzıl Paşa Mısır hıdivinin kardeşi idi ve Mısır tahtının meşru vârisiydi. Ama padişahın o zaman hıdiv olan İsmail'den rüşvet alarak tahta çıkma kural-larında bir değişiklik yapmasıyla bu hakkından mahrum edilmişti. Mustafa Fâzıl Paşa Paris'e gitti ve oradan padişaha, imparatorluğun içinde bulunduğu kötü duruma dikkat çeken bir açık mektup yazdı. 'Genç Osmanlılar' terimini 'Genç Almanya' ve 'Genç İtalya' hareketleri gibi örneklerle dayanarak çıkaran Mustafa Fâzıl Paşa idi ve 'Genç Osmanlı' hareketi adına konuştuğunu iddia ediyordu.

Bazı Genç Osmanlılar İstanbul'da bu mektubu basıp dağıttıkları zaman hükümet onları sıkı bir takip altına aldı ve liderlerini Anadolu'ya sürdü. Onlar da Anadolu'ya gitmek yerine Avrupa'ya gittiler ve Paris'te Mustafa Fâzıl Paşa'ya katıldılar. 1867-1871 yılları arasında Âli ve Fuat Paşaların siyasetlerine yönelik eleştirilerini, Avrupa'da çıkardıkları ve yabancı postaneler ve ticarî kanallarla Osmanlı İmparatorluğu'na soktukları birtakım gazetelerde yayınladılar.

Bütün bu Genç Osmanlıların geçmişte kendilerinin de yönetici elitin mensupları olmaları dolayısıyla, İstanbul'a dönme ve siyasetlerini gerçekten etkilemek şansları olması şartıyla, muhalefet ettikleri bürokrasiye yeniden katılma istekleri büyüktü. Bu isteğe ilk boyun eğen Mustafa Fâzıl Paşa oldu. Padişahın Haziran 1867'de Fransa'ya yaptığı resmî ziyaretten onunla barışmak amacıyla yararlandı. Mustafa Fâzıl Paşa Genç Osmanlı'nın malî olarak güç duruma düşmesini önleyecek düzenlemeler yaptıktan sonra İstanbul'a gitti.

Ondan sonra yurda dönen kişi, Âli Paşa'nın, dönmesine izin verileceği yolunda teminat verdiği Namık Kemal oldu. Namık Kemal İstanbul'a 1870 yılının sonunda geldi. Geri

kalanlar -rejimin en radikal iki muhalifi hariç- Âli Paşa'nın 1871'de ölmesinden sonra ülkeye döndüler.

Nefret ettikleri Tanzimat liderleri Fuat Paşa'nın 1868'de, Âli Paşa'nın da 1871'de ölmesinden sonra, kendi fikirlerini gerçekleştirmek için daha olumlu bir ortam doğacağına ilişkin umutları temelsiz çıktı. Paşaların ölümünden ve aynı zamanda Fransa'nın -1860'lı yılların sonunda ıslahat siyasetinin en büyük özendiricisiydi- otoriter Prusya'ya yenilmesinden sonra Sultan Abdülaziz'in liderliğindeki Osmanlı muhafazakârları Rusların desteği ile kontrolü ele geçirdiler.

Gericilik yıllarında (1871-1876), Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası konumu iyiden iyiye kötüleşti, imparatorluğun yıllardır bozuk olan malî durumu 1875'te devletin iflas ettiğini açıklamasına yol açtı. Bu iflas, çok sayıda Avrupalı -özellikle Fransız- yatırımcıyı etkiledi, nihayet 1881'de Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu ve Osmanlı ekonomisinin oldukça büyük bir kısmının kontrolü yabancıların eline geçti.²²

Bu malî sorunların yanında, bir de gittikçe büyüyen bir iç güvenlik sorunu vardı: Daha 1821'de Yunan ayaklanmasına yol açan milliyetçilik akımı, şimdi Balkanlar'daki Slav halkları ciddi olarak etkilemeye başlamıştı. Bu akım, başka şeylerin yanı sıra Bulgar ayaklanmasının çıkmasına yol açtı. Osmanlı ordusu, 1875 'Bulgar mezalimi'ni sert biçimde bastırdı.²³

22 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki malî ve iktisadî gelişmeler konusunda bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara, 1970. Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*. Leiden, 1964. Okyar ve İnalçık, s. 243-270, 297-328. Daha eski eserlerden A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*. Paris, 1903 ve D. C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929 hâlâ yararlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız çıkarları konusunda bakınız: Jacques Thobie, *Intérêts et imperialismes français dans l'Empire Ottoman 1895-1914*. Paris, 1977 ve Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire". *IJMES* 11 (1980), s. 339-376.

23 Bulgar isyanına ve bu isyanın bastırılmasına İngilizlerin tepkisini Shannon incelemiştir: R. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Londra, 1963.

1876'da Selânik'te Fransız ve Alman konsoloslarının bir Müslüman çete tarafından öldürölmesi hükümetin itibarını daha da sarstı. Bunun sonucunda, hükümet uluslararası alanda daha çok yalnızlığa itildi ve yönetici elit arasındaki hoşnutsuzluk arttı.

Genç Osmanlılar arasında yalnızca Namık Kemal, Türkiye'ye döndükten sonra da gazetecilik ve edebiyat çalışmalarını sürdürmeye çalıştı. Nisan 1873'te *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu ilk defa sahnelendi. İlk defa Osmanlı toplumu için yeni ve kamuoyunu etkilemeye son derece uygun bir araçla, Osmanlı vatanseverlik duygusu böylesine etkili bir biçimde uyandırılmış oluyordu.

Hükümet, halkın coşkuyla karşıladığı bu oyunu potansiyel olarak tehlikeli buldu. Namık Kemal'i tutukladı ve üç yıl boyunca Magosa'da hapiste tuttu.

1876-1877'deki çok kısa ömürlü bir yeniden doğuş bir yana bırakılacak olursa, bu Genç Osmanlıların faaliyetlerinin sonu anlamına gelir. Altı yılında (1865-1871) az çok uyumlu bir grup olarak çalıştıkları yaklaşık on yıllık bir süreye boyunca faaliyette bulunmuşlardı. Doğrudan siyasal etkileri son derece sınırlıydı: Koruyucuları Mustafa Reşit Paşa'nın 1858'de ölümünden sonra hiçbir zaman bir güç odağı oluşturamamışlardı. 1876'da Sultan Abdülaziz'in gerici yönetiminin devrilmesi Genç Osmanlıların değil, Tanzimat geçmişli birtakım yüksek memurların ve subayların işiydi. Ancak, ideolog olarak önemleri, faaliyetlerinin incelenmesinin vereceği izlenimden çok daha büyüktür. Onlar, Müslüman Osmanlılara, ilk defa, liberalizm ve milliyetçilik fikirlerini tanıtmışlardı. Bu fikirleri İslâmiyet'le uzlaştırmaya, böylece Müslüman bir toplum için daha kolay benimsenir hale getirmeye çalışmışlardı. Bu fikirler ve bunlara dayanan somut talepler, yani anayasal ve parlamenter bir yönetim talepleri, daha sonra 1876'da, 1878'de, 1889'da ve 1905'te